

Algorithm for teaching prayer to immature children in the family, from the perspective of verses and narrations

Somayeh Hassani¹

1. Professor, Sisters Seminary Management Center, Tehran, Iran. Email: smyhhsny638@gmail.com

Volume info

Vol. 21
Series: 75
Summer 2026

Article Type

Research Paper

Article History

Received:
08 September 2025

Revised:
19 October 2025

Accepted:
22 June 2026

Published:
26 June 2026

ISSN – E-ISSN

ISSN: 2645-4955

E-ISSN: 2645-5269

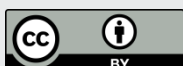

Abstract

Prayer, as a fundamental pillar of Islam and a factor shaping religious identity, has a special place in children's religious education. Considering the importance of teaching prayer in the pre-pubescent period, examining effective strategies documented in narrative texts is an undeniable necessity in the field of Islamic education. The aim of this research is to explain an educational algorithm for transferring knowledge and skills related to prayer to children, relying on the verses and narrations of the infallibles (peace be upon them) through an inductive approach. The research method is based on qualitative content analysis and extracting educational patterns from religious texts and texts. The research findings show that teaching prayer to children has a gradual, staged pattern that is appropriate to their cognitive and emotional capabilities, which includes the stages of creating love and interest, strengthening habit formation, practical training, encouragement, and finally continuous care and supervision. The results indicate that the proposed algorithm based on narrations can be used as an efficient framework for parents and educators to institutionalize the worshipful behavior of prayer in children under the age of puberty and provide a suitable platform for the development of religious and worshipful personality in the future generation..

Keywords: Algorithm, religious education, pre-pubescent children, prayer education, Quran and narrations.

Cite this Paper: Hassani'S. (2026). Algorithm for teaching prayer to immature children in the family, from the perspective of verses and narrations. Journal of The Women and Families Cultural-Educational. 21(75), 269-290

Publisher:
Imam Hossein University.

©
The Author(s).

الگوریتم آموزش نماز به کودکان نابالغ در خانواده، از منظر آیات و روایات

سمیه حسنی^۱

Email: smyhhsny638@gmail.com

۱. استاد، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران، تهران، ایران

چکیده

نماز به عنوان رکن اساسی دین اسلام و عامل شکل دهنده هویت دینی، از جایگاه ویژه‌ای در تربیت دینی کودکان برخوردار است. با توجه به اهمیت آموزش نماز در دوران پیش از بلوغ، بررسی راهبردهای مؤثر و مستند به متون روایی، ضرورتی انکارناپذیر در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی محسوب می‌شود. هدف این پژوهش، تبیین الگوریتمی آموزشی برای انتقال معارف و مهارت‌های مربوط به نماز به کودکان، با اتکاء به آیات و روایات معصومان علیهم‌السلام با رویکرد استقرایی است. روش تحقیق بر پایه تحلیل محتوای کیفی و استخراج الگوهای تربیتی از نصوص و متون دینی انجام گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آموزش نماز به کودکان، الگویی تدریجی، مرحله‌بندی‌شده و متناسب با توانمندی‌های شناختی و عاطفی آنان دارد که شامل مراحل ایجاد محبت و رغبت، تقویت عادت‌سازی، آموزش عملی، تشویق و در نهایت مراقبت و نظارت مستمر است. نتایج بیانگر آن است که الگوریتم پیشنهادی بر مبنای روایات، می‌تواند به مثابه چارچوبی کارآمد برای والدین و مربیان در جهت نهادینه‌سازی رفتار عبادی نماز در کودکان زیر سن بلوغ مورد استفاده قرار گیرد و بستر مناسبی برای تکوین شخصیت دینی و عبادی در نسل آینده فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: الگوریتم، تربیت دینی، کودکان پیش از سن بلوغ، آموزش نماز، قرآن و روایات.

سال و شماره

سال ۲۱، پیاپی: ۷۵

تابستان ۱۴۰۵

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

سابقه مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۵

شابا چاپی و الکترونیکی

شابا چاپی: ۴۹۵۵-۲۶۴۵

الکترونیکی: ۵۲۶۹-۲۶۴۵

استناد: حسنی، س. (۱۴۰۵). الگوریتم آموزش نماز به کودکان نابالغ در خانواده، از منظر آیات و روایات؛ فرهنگی- تربیتی زنان

و خانواده؛ ۲۱ (۷۵)؛ ۲۹۰-۲۶۹.

©
نویسندگان.

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

OPEN ACCESS

مقدمه و بیان مسأله

نماز به عنوان ستون دین و برترین نماد ارتباط انسان با خداوند، جایگاهی محوری در آموزه‌های اسلامی دارد (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۱۶). تأکید معصومان علیهم‌السلام بر آموزش نماز از دوران کودکی، نشان‌دهنده اهمیت آغاز این فرایند پیش از بلوغ است؛ زیرا سال‌های کودکی، دوره‌ای سرنوشت‌ساز برای شکل‌گیری باورها و عادات عبادی محسوب می‌شود (کلینی، ۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۰۹). در این مقطع، ذهن و قلب کودک آمادگی بیشتری برای پذیرش ارزش‌های معنوی دارد و تربیت صحیح می‌تواند زمینه‌ساز نهادینه‌سازی هویت دینی گردد.

بررسی‌های پیشین نشان داده‌اند که آموزش دینی به‌ویژه در حوزه نماز، اغلب به بیان کلی ضرورت‌ها یا شیوه‌های عمومی تربیت محدود بوده و کمتر به طراحی الگویی نظام‌مند و مرحله‌مند مبتنی بر روایات پرداخته است (حسینی، ۱۳۹۵، ص ۴۶). در حالی که منابع روایی، مجموعه‌ای غنی از رهنمودهای تربیتی را در اختیار قرار می‌دهند که می‌توانند به مثابه الگوریتمی کارآمد برای آموزش تدریجی و عملی نماز به کودکان مورد بهره‌برداری قرار گیرند (موسوی، ۱۳۹۸، ص ۶۷). این خلأ پژوهشی ضرورت مطالعه‌ای هدفمند در زمینه استخراج چارچوب آموزشی روشن از روایات را آشکار می‌سازد.

از این‌رو، مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که الگوی گام به گام آموزش نماز به کودکان زیر سن بلوغ از منظر روایات چگونه قابل تبیین است؟ هدف مقاله، ارائه الگویی علمی و مستند برای والدین و مربیان است تا بتوانند آموزش نماز را در قالبی تدریجی، مرحله‌مند و متناسب با ظرفیت‌های شناختی و عاطفی کودکان دنبال کنند.

پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های معاصر، حسینی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «بررسی تربیت دینی کودکان در روایات اسلامی» به اهمیت نقش والدین در ایجاد انس کودک با نماز اشاره کرده، اما دستور العمل گام به گام و مشخصی برای مراحل آموزش ارائه نکرده است. موسوی (۱۳۹۸) در مقاله «الگوریتم‌های تربیت عبادی در سیره معصومان» گام‌هایی چون ایجاد رغبت، آموزش عملی و تشویق

را مطرح کرده، هرچند بیشتر به سیره عملی معصومان پرداخته و کمتر به تحلیل نظام‌مند متون روایی اختصاص یافته است. در سطح بین‌المللی نیز پژوهش‌هایی همچون مطالعه یوسفی (۲۰۱۷) درباره «آموزش مناسک دینی به کودکان مسلمان در مدارس اسلامی مالزی» نشان داده است که آموزش دینی در قالب الگوریتم‌های مرحله‌ای، تأثیر بسزایی در تثبیت رفتارهای عبادی دارد، ولی به‌طور خاص به نماز پیش از بلوغ نپرداخته است.

جمع‌بندی پیشینه نشان می‌دهد که هرچند منابع روایی و برخی تحقیقات به ضرورت و اهمیت آموزش نماز پرداخته‌اند، اما تاکنون الگویی جامع و مرحله‌مند که مبتنی بر تحلیل مستقیم متون روایی باشد، کمتر ارائه شده است. از این رو، پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی، الگوریتمی آموزشی برای انتقال معارف و مهارت‌های نماز به کودکان زیر سن بلوغ استخراج کند و بدین وسیله خلأ موجود در ادبیات پژوهشی را پوشش دهد.

مفهوم‌شناسی

۱- مفهوم نماز در تربیت دینی

نماز در متون اسلامی به عنوان «عمود الدین» معرفی شده و محور اساسی هویت دینی فرد تلقی می‌شود (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۱۶). از دیدگاه قرآن کریم، اقامه نماز نه تنها یک تکلیف عبادی بلکه عامل بازدارنده از فحشا و منکر است (عنکبوت: ۴۵). در نتیجه، آموزش نماز به کودکان از سنین پایین، مقدمه‌ای برای پرورش هویت دینی پایدار و شکل‌دهی به شخصیت معنوی آنان محسوب می‌شود (مطهری، ۱۳۷۰).

۲- آموزش دینی و الگوریتم تربیتی

آموزش دینی در تعریف عمومی خود به فرآیند انتقال ارزش‌ها، باورها و رفتارهای مبتنی بر دین به نسل جدید اطلاق می‌شود (ملکی، ۱۳۹۲). الگوریتم تربیتی در این حوزه به معنای مجموعه‌ای مرحله‌بندی‌شده و نظام‌مند از گام‌های آموزشی است که بر اساس اصول علمی و دینی، مسیر یادگیری را مشخص می‌سازد (میلارت، ۲۰۰۱).

چنین الگوریتمی در حوزه نماز می‌تواند به مربیان کمک کند تا آموزش را نه به صورت مقطعی و اجباری، بلکه در قالب روندی تدریجی، هماهنگ با رشد شناختی و عاطفی کودک دنبال نمایند.

۳- کودک زیر سن بلوغ

از منظر فقهی، کودک زیر سن بلوغ مکلف شرعی به انجام عبادات نیست، اما در عین حال به انجام برخی تکالیف عبادی به صورت تمرینی ترغیب می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۸). این مرحله از رشد، دوره آمادگی و تمرین است و هدف اصلی، ایجاد انس و عادت سازی نسبت به عبادات می‌باشد، نه الزام تکلیفی. روان‌شناسی رشد نیز این دوره را مهم‌ترین بازه برای شکل‌گیری نگرش‌ها و عادات پایدار می‌داند (پیاژه، ۱۹۷۲).

۴- مبانی روایی در آموزش نماز به کودک

روایات اسلامی الگویی مرحله‌ای برای آموزش نماز ارائه داده‌اند. در حدیثی از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله آمده است: «مروا صیانتکم بالصلاة و هم أبناء سبع سنین...» (ابن حنبل، ۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۸۰). این روایت نشان‌دهنده آغاز آموزش نماز در هفت سالگی و تشدید نظارت در سنین بالاتر است. بر این اساس، می‌توان الگویی سه مرحله‌ای از محبت و رغبت‌افزایی، تمرین عملی، و الزام تدریجی استخراج کرد. (موسوی، ۱۳۹۸)

روش تحقیق

این پژوهش از نظر ماهیت و هدف، بنیادی - کاربردی است؛ زیرا با تحلیل آموزه‌های روایی در پی تبیین دستورالعملی گام به گام و کارآمد برای آموزش نماز به کودکان پیش از بلوغ می‌باشد که هم جنبه نظری دارد و هم قابلیت کاربرد در عرصه تربیت خانوادگی و آموزشی. از نظر روش اجرا، تحقیق حاضر کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی هدایت‌شده است (مایرینگ، ۲۰۱۴). بدین معنا که با مراجعه به منابع روایی معتبر نظیر الکافی (کلینی، ۱۴۰۷ق)، وسائل‌الشیعه (حر عاملی، ۱۴۰۹ق)، و سایر منابع معتبر روایی، مضامین مرتبط با آموزش نماز به

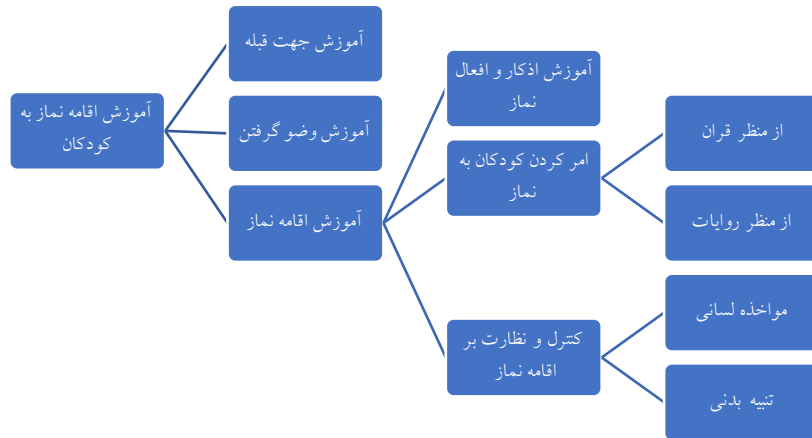
کودکان استخراج گردید. سپس با استفاده از روش کدگذاری باز، محوری و انتخابی، مضامین اصلی و فرعی طبقه‌بندی و در نهایت الگوریتم آموزشی طراحی شد.

جامعه پژوهش شامل کلیه روایات مرتبط با موضوع آموزش نماز به کودک در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت بود. روش نمونه‌گیری به صورت نمونه‌گیری هدفمند انجام شد؛ بدین ترتیب تنها روایاتی انتخاب شدند که به‌طور مستقیم به آموزش، تمرین یا الزام نماز برای کودکان زیر سن بلوغ اشاره داشتند اعتباربخشی داده‌ها، از روش بازبینی همکار و مطابقت‌یابی میان یافته‌ها و مبانی روان‌شناسی رشد (پیاژه، ۱۹۷۲؛ اریکسون، ۱۹۶۸) استفاده گردید. همچنین، پایایی تحلیل از طریق کدگذاری مجدد و مقایسه نتایج با شاخص کاپای کوهن ارزیابی شد.

در نهایت، داده‌های تحلیل‌شده در قالب الگوریتمی سه‌مرحله‌ای شامل ایجاد ایجاد رغبت و محبت، آموزش، تمرین عملی و تکرار، و الزام تدریجی همراه با نظارت و تشویق و حتی تنبیه، سامان‌دهی شدند تا مبنای طراحی چارچوب آموزشی برای والدین و مربیان قرار گیرد.

آموزش «اقامه» نماز به کودکان پیش از سن بلوغ

تربیت عبادی فرزندان در عبادات واجب بر والدین واجب است و آموزش عبادات مستحب و تثبیت آنها در شخصیت فرزندان بر والدین مستحب است. در این میان، تعلیم منهای شریعت به کودک، به صورت تعلیم اقامه نماز، از اهمیت خاصی برخوردار است، چراکه نماز ستون دین بوده و می‌بایست از کودکی در وجود او نهادینه و استوار گردد در عرصه آموزش نماز، مسئولیت والدین، الزامی است و وظیفه تربیت عبادی والدین و اقدام به نمازآموزی، باید پیش از بلوغ فرزندان آغاز شود و تدابیر و اقدامات آموزشی و پرورشی با توجه به وضعیت شناختی و سنی و جنسیتی به گونه ای انتخاب شود که فرزندان به عبادات واجب، انس گرفته باشند تا زمان بالغ شدن از روی میل و اشتیاق به عبادت و راز و نیاز با مخلوق بپردازند. این آموزش از الگوریتمی پیروی می‌کند که در ادامه، به آن پرداخته خواهد شد. (نمودار ۱)

نمودار ۱- الگوریتم آموزش اقامه نماز به کودکان

الگوریتم و مراحل گام به گام آموزش « اقامه » نماز به کودکان

برای آنکه نماز خواندن برای کودک نهادینه شود و کودک پس از بلوغ به راحتی و با نشاط کامل آن را به جا آورد، این آموزش در طول یک دوره چند ساله و مرحله به مرحله انجام می شود:

۱- آموزش جهت قبله به کودک: زمانی که پنج سال کودک تمام شد و دست چپ و

راستش را شناخت، صورت او را به قبله برگردانده و جهت را به او نشان می دهیم. امام باقر و امام صادق علیه السلام می فرمایند: «حَتَّى يَتِمَّ لَهُ خَمْسُ سِنِينَ، ثُمَّ يُقَالُ لَهُ: أَيُّهُمَا يَمِينُكَ وَأَيُّهُمَا شِمَالُكَ؟ فَإِذَا عَرَفَ ذَلِكَ حَوَّلَ وَجْهَهُ إِلَى الْقِبْلَةِ وَيُقَالُ لَهُ: أَسْجُدْ. ثُمَّ يُتْرَكُ» (صدوق (۱۴۱۳)، ج ۱، ص ۲۸۱؛ صدوق (۱۳۹۶)، ص ۴۷۵).

۲- آموزش وضو گرفتن به کودک: هنگامی که هفت سال کودک تمام شد، باید به او

بگویند: صورت و دو دست را بشوی وقتی آن دو را شست، باید به او بگویند: نماز بخوان. سپس، رهايش کنند تا نه سال او تمام شود. وقتی تمام شد، وضو به او یاد داده شود و بر ترک آن، تنبیه گردد، امام باقر و صادق علیهما السلام می فرمایند: «حَتَّى يَتِمَّ لَهُ سَبْعُ سِنِينَ، فَإِذَا تَمَّ لَهُ سَبْعُ سِنِينَ قِيلَ لَهُ: اغْسِلْ وَجْهَكَ وَكَفَّيَكَ، فَإِذَا غَسَلَهُمَا قِيلَ لَهُ: صَلِّ. ثُمَّ يُتْرَكُ حَتَّى يَتِمَّ لَهُ تِسْعُ سِنِينَ، فَإِذَا تَمَّتْ لَهُ عُلْمُ الْوُضُوءِ، وَضُرِبَ عَلَيْهِ» (همان، ج ۱، ص ۲۸۱؛ همان، ص ۴۷۵).

۳- آموزش اقامه نماز به کودکان: آموزش اقامه نماز به کودکان به طور کلی از سه بخش

تشکیل شده است که باید مرحله مند و به ترتیب به کودک اموخته شود:

الف- آموزش اذکار و افعال نماز به کودک:

هنگامی که کودک به سن درک رسید، نحوه صحیح نماز خواندن با جدیت به او یاد داده می شود. روایتی از امیر المومنین امام علی علیه السلام نیز مؤید همین مطلب است، امام علی علیه السلام: «إِذَا عَقَلَ الْعُلَامُ وَ قَرَأَ شَيْئًا مِنَ الْقُرْآنِ عَلَّمَ الصَّلَاةَ» (ابن حیون (۱۳۸۵)، ج ۱، ص ۱۹۳؛ مجلسی (۱۴۰۴)، ج ۸، ص ۱۳۳). آوردن عبارت «قرائت قرآن» قبل از عبارت «تعلیم نماز» مشعر بر این معناست که کودکی می تواند تعلیم نماز ببیند که توان خواندن قرآن را داشته باشد فلذا «قرأت قرآن» مقدم بر «تعلیم» نماز به کودک است و «تعلیم نماز» مقدم بر «مواخذة» طفل است. با توجه به لسان روایات، در می یابیم که سن «تعلیم» اذکار و افعال و الفاظ نماز باید قبل از دستور دادن و «امر کردن» او به نماز باشد که در این مرحله کودک حدوداً هشت سال سن دارد، و اگر حیثاً کودکی عمداً در صحیح خوانی اهمال کرد، باید بازخواست و مواخذة شود. امیر المومنین امام علی علیه السلام: «عَلِّمُوا صِبْيَانَكُمْ الصَّلَاةَ، وَ خُذُوهُمْ بِهَا إِذَا بَلَغُوا ثَمَانَ سِنِينَ» (صدوق (۱۴۰۳)، ص ۶۲۶، ح ۱۰؛ ابن شعبه حرانی (۱۴۰۴)، ص ۱۱۵).

ب- «امر کردن» کودک به نماز خواندن:

۱- از منظر قرآن :

خداوند در قرآن کریم، به پدر خانواده دستور می دهد که خانواده ات را به نماز فراخواند: «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَ اصْطِرْ عَلَيْهَا لَانَسْلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَ الْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى» (طه، ۱۳۲). بر اساس برخی روایات، پس از نزول این کریمه، پیامبر اکرم (ص) مدت چهل روز و برخی دیگر شش ماه، هنگام نماز، مقابل در خانه علی و زهرا (علیهما السلام) می آمدند و می فرمودند: «السلام علیکم و رحمة الله و برکاته»؛ آن گاه دست های خود را می گشودند و دو طرف در خانه را می گرفتند و می فرمودند: «الصلاة الصلاة یرحمکم الله»؛ «نماز! نماز! خدا شما را رحمت کند»؛ سپس آیه تطهیر را قرائت می کردند و به طرف مسجد می رفتند (مجلسی، ۱۳۸۵، ج ۳۵، ص ۲۰۷).

سؤال: با توجه به اینکه «الف میم راء» در عبارت «و امر» به کار رفته است، آیا روش‌های تربیتی دیگر غیر از امر، مانند موعظه، تشویق، تنبیه و... مشمول این آیه است؟ به عبارت دیگر آیا «امر کردن» ویژگی خاصی در آیه دارد که به آن تأکید شده و یا اینکه از باب نمونه و مصداق برجسته به آن اشاره شده است و وجوب توجه دادن به نماز با به کارگیری دیگر روش‌های تربیتی نیز امثال می‌شود؟

برای پاسخ به این سؤال سه احتمال هست: احتمال اول بر ویژگی امر تأکید می‌کند و اینکه بدون امر این تکلیف انجام نمی‌شود. احتمال دوم می‌گوید مفاد اصلی این آیه تشویق فرزندان به نماز است و با هر روش عملی و یا زبانی انجام شود، مشمول آیه است. احتمال سوم بر مبنای اینکه هر قید و موضوعی که در آیات مطرح می‌شود، اصل، موضوعیت و ویژگی آنان است (أصالة الموضوعية) بر این باور است که امر کردن در این کریمه، روشی ویژه و مورد تأکید قرآن کریم است؛ اما به نظر می‌رسد الغای ویژگی از روش امر کردن به نماز به سایر روش‌های کلامی نیز قابل اطمینان باشد. این احتمال صحیح‌تر است. بر این اساس، «امر به نماز» همان گونه که مصداقی از فریضه «امر به معروف» است در این آیه در فضای خانواده مورد تأکید مضاعف قرار گرفته و امر، ویژگی دارد؛ هرچند این کریمه روش‌های کلامی دیگر (مانند موعظه، تشویق، قصه‌گویی و...) را نیز شامل می‌شود.

همچنین در آیه شریفه از لفظ «اصطبار» استفاده شده که، «اصطبار» بر وزن «انفعال» از ریشه «صبر» به معنای «خویشتن را به صبر وادار کردن» و مفید «تأکید» است؛ مانند: «فاعبده و اصطر» لعباده» (مریم، ۶۵).

سؤال: در مورد مرجع ضمیر در «علیها»: ضمیر به «نماز» راجع است یا «امر به نماز»؟ به صبر در چه چیز شده است؟ صبر والدین بر نماز گزاردن خودشان یا امر به نماز به فرزندان؟ ظاهر احتمال اول است (زیرا ضمیر به نزدیک‌ترین مرجع باز می‌گردد). در این صورت، خداوند در بخش اول به والدین دستور داده که فرزندان خود را به نماز امر کنند و در قسمت دوم به خود والدین دستور داده می‌شود که به نماز خود توجه و بر تحمل آن صبر کنند. روشن است که تحمل تکلف نماز توسط والدین در کنار امر به نماز، خود نکته‌ای تربیتی دارد.

نتیجه اینکه بر اساس این آیه شریفه بر والدین واجب است فرزندان خود را پیش از بلوغ و پس از آن به نمازهای واجبه‌شان امر کنند (و یا با دیگر روش‌های کلامی به اقتضای وضعیت و تأثیرگذاری) و در این فرایند، خود نیز به نماز پایبند باشند (موسوی، سید نقی؛ اعرافی، علیرضا، ۱۳۹۲)

۲- از منظر روایات

یکی از ویژگی‌های ممتاز نظام تربیت دینی در اسلام، هماهنگی آن با فرایند تکوین تدریجی شخصیت انسان است. آموزه‌های روایی پیرامون آموزش نماز به کودکان نشان می‌دهد که شارع مقدس، عبادت را به صورت دفعی و یک‌باره بر کودک تحمیل نکرده، بلکه آن را در قالب یک روند مرحله‌ای و متناسب با ظرفیت‌های روانی، شناختی و عاطفی کودک سامان داده است. در برخی روایات، سه سالگی به عنوان نقطه آغاز انس کودک با ذکر توحید معرفی شده است، چنان‌که امام صادق علیه‌السلام فرمود: «وقتی کودک سه ساله شد، هفت بار به او بگویند لا إله إلا الله، و در پنج سالگی به او دستور دهید نماز بخواند» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۴۷). این مرحله بیشتر جنبه‌ی آشنایی ابتدایی و پرورش ذوق معنوی دارد. در روایات دیگر، سن شش یا هفت سالگی به عنوان زمان آغاز آموزش جدی‌تر نماز بیان شده است، زمانی که کودک به مرحله «تمیز» می‌رسد و قدرت فهم امر و نهی را پیدا می‌کند (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۴۵). نهایتاً در ده سالگی، که مرحله‌ی گذار از کودکی به نوجوانی است، بعد الزام و تعهد مورد تأکید قرار گرفته و حتی در صورت ترک نماز، تنبیه تربیتی توصیه شده است. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۱۲۶)

این تنوع روایی نشان‌دهنده‌ی یک منطق تربیتی دقیق است: نخست آن‌که عبادت بر اساس اصل «فطرت» (روم/۳۰) در نهاد کودک ریشه دارد، اما شکوفایی آن نیازمند رشد تدریجی است. دوم آن‌که تکلیف شرعی واقعی تا زمان بلوغ الزامی نیست، اما آمادگی برای آن باید از کودکی آغاز شود تا پذیرش تکلیف در بلوغ، امری طبیعی و درونی گردد. سوم آن‌که روش تربیتی اسلام، ترکیب محبت و الزام است؛ بدین معنا که در سال‌های نخست با تشویق و بازی، انس ایجاد می‌شود و در مراحل بعدی، جدیت و مسئولیت‌پذیری افزوده می‌گردد.

بنابراین، مرحله‌بندی آموزش نماز در روایات را می‌توان الگویی علمی از تربیت عبادی تدریجی دانست که همسوبا مراحل رشد کودک طراحی شده و از انس و محبت آغاز می‌شود، با آموزش رسمی استمرار می‌یابد و در نهایت با الزام و تعهد تکلیف کامل می‌گردد. این الگویانگر حکمت الهی در پیوند زدن دین با واقعیت‌های روان‌شناختی و تربیتی انسان است. در جدول شماره دوم، این روند تدریجی تبیین شده است. (جدول ۲)

جدول ۲- روند تدریجی آشنایی کودکان با نماز و مقدمات آن

مراحل	محتوای آموزشی
زمینه‌سازی (تا چهار سال)	تلقین «لا اله الا الله» در آغاز سه سالگی
	تلقین «محمد رسول الله» در پایان سه سال و هفت ماه و بیست روز
مرحله آغازین	آموزش قبله و سجده (پنج سالگی) درک مفهوم نماز
مرحله میانی	آموزش رکوع و سجود (شش سالگی)، نمازی مشتمل بر رکوع و سجود و مواخذه بر آن
	آموزش شستشوی دست و صورت (هفت سالگی)، همان نماز به همراه وضوی ناقص، و تا دو سال همین را تکرار کند. در صورت ترک، مواخذه.
مرحله پایانی	تاکنون چهار سال با نماز آشنا شده و عادت کرده و از نه سالگی آموزش وضو و نماز کامل تمرین می‌شود.

زمانبندی «امر به نماز خواندن» در کودکان نابالغ:

در روایات، سنین مختلفی برای «امر کردن» کودکان به نماز بیان شده است، برخی از این روایات می‌گویند:

۱- آموزش نماز از زمانی که کودک دست راستش را از چپ تشخیص داد: رسول‌الله (صلی‌الله‌علیه‌وآله):

«إِذَا عَرَفَ يَمِينَهُ مِنْ شِمَالِهِ فَمُرُوهُ بِالصَّلَاةِ» (ابی داوود، (۱۴۲۰) ج ۱ ص ۱۳۴ ح ۴۹۷؛

طبرانی (۱۴۱۵) ج ۳ ص ۲۳۵ ح ۳۰۱۹ کلاهما عن معاذ بن عبدالله بن خبيب الجهنی)

۲- آموزش نماز از زمانی که عاقل شود: امام علی علیه السلام: «يُؤْمَرُ الصَّبِيُّ بِالصَّلَاةِ إِذَا عَقَلَ» (

ابن حیون (۱۳۸۵) ج ۱ ص ۱۹۳، مجلسی (۱۴۰۴) ج ۸۸ ص ۱۳۳ ح ۵)

۳- ائمه اطهار علیهم السلام فرزندان خود را از پنج سالگی، یا در برخی روایات از هفت سالگی (۱) به نماز خواندن امر می کردند؛ امام باقر علیه السلام: «إِنَّا نَأْمُرُ صِبْيَانَنَا بِالصَّلَاةِ إِذَا كَانُوا بَنِي خَمْسٍ سِنِينَ» (کلینی (۱۴۰۷) ج ۳ ص ۴۰۹ ح ۱؛ شیخ مفید (۱۳۶۴) ج ۲ ص ۳۸۰ ح ۱۵۸۴ کلاهما عن الحلبي عن الإمام الصادق عليه السلام)

۴- آموزش نماز از شش سالگی: صحیح محمد بن مسلم: از امام باقر یا صادق (علیهما السلام) پرسیده شد که کودک در چه سنی باید نماز بخواند، فرمودند: زمانی که نماز را بفهمد. راوی دوباره پرسید: در چه سنی نماز را می فهمد و بر آن واجب می شود، فرمودند: در شش سالگی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۱۸). همچنین امام صادق علیه السلام در پاسخ کسی که از زمان وجوب نماز بر کودک پرسیده بود، فرمودند: «إِذَا كَانَ ابْنُ سِتِّ سِنِينَ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۳ ص ۲۰۶ ح ۲ عن الحلبي و زرارة (۲)، شیخ مفید، ۱۳۶۴، ج ۲ ص ۳۸۱ ح ۱۵۹۱ عن إسحاق بن عمار نحوه).

همچنین در صحیح احمد بن زنی: حضرت امام رضا (علیه السلام) فرمودند: کودک در هفت سالگی باید در مورد نماز مؤاخذه شود و لازم نیست در این سن، زنان نامحرم مویشان را از وی بپوشانند تا زمانی که محتلم شود. «وَرَوَى أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِي نَصْرِ عَنْ الرُّضَا ع قَالَ يُؤْخَذُ الْغُلَامُ بِالصَّلَاةِ وَهُوَ ابْنُ سَبْعِ سِنِينَ وَكَأَنَّ تَغَطِّيَ الْمَرْأَةَ شَعْرَهَا مِنْهُ حَتَّى يَحْتَلِمَ» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۳، ص ۴۳۶) صحیفه معاویه بن وهب: از امام صادق (علیه السلام) پرسیده شد که در چه سنی کودک به دلیل نماز مؤاخذه شود، فرمودند: بین شش تا هفت سالگی. «قَالَ سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع فِي كَمْ يُؤْخَذُ الصَّبِيُّ بِالصَّلَاةِ؟ فَقَالَ: فِيمَا بَيْنَ سَبْعِ سِنِينَ وَ سِتِّ سِنِينَ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۱۸؛ طوسی، ۱۳۹۰، ۴۰۹)

از آنجا که «مؤاخذه» متاخر از «امر به نماز» هست از جهت ترتب زمانی، فلذا با توجه به روایت فوق که مؤاخذه را در سنین بین ۶ تا ۷ سالگی می داند، لابد و ناچاراً، دستور و امر به اقامه نماز، باید در سنین ۶ سالگی لزوماً اتفاق افتاده باشد. به بیان دیگر، سن مؤاخذه بر نماز را هفت سالگی دانسته است که از باب مقدمه یا ملازمه مؤاخذه با آموزش، زمان آغاز تربیت عبادی و آموزش نماز، حدوداً در سنین شش سالگی خواهد بود.

۵- در برخی از روایات نیز به افتادن دندانهای شیری اشاره شده است، رسول الله صلی الله علیه و آله: «وَإِذَا انْتَعَرُوا (۳) فَمُرُوهُمْ بِالصَّلَاةِ» (دینوری، ص ۱۵۰ ح ۴۲۳ عن عمرو بن شعيب؛ متقی هندی، ۱۴۲۴، ج ۱۶ ص ۴۴۰ ح ۴۵۳۲۸).

۶- آموزش نماز از هفت سالگی: امام باقر علیه السلام: «فَمُرُوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا كَانُوا بَنِي سَبْعِ سِنِينَ». (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳ ص ۴۰۹ ح ۱؛ شیخ مفید، ۱۳۶۴، ج ۲ ص ۳۸۰ ح ۱۵۸۴ کلاهما عن الحلبي عن الإمام الصادق عليه السلام.)
صحیح حلبی: امام کاظم (علیه السلام) فرمودند:

«ما کودکانمان را در پنج سالگی به نماز امر می کنیم؛ پس شما کودکانتان را در هفت سالگی به نماز امر کنید.» «قال إنا نأمر صبياننا بالصلاة إذا كانوا بنی خمس سنين فمروا صبيانكم بالصلاة إذا كانوا بنی سبع سنين.» (کلینی، ۱۳۶۵: ص ۴۰۹)
ملاحظه می شود که امام (علیه السلام) با واژه «مروا» در دو عبارت میفرماید که فرزندان را در هفت سالگی به نماز امر کنید. در مورد مدلول این روایت، نکاتی هست:

واژه «مروا» صیغه امر است و بر وجوب دلالت دارد و از باب مقدمه، آموزش نماز واجب است؛ به عبارت دیگر، هرچند نماز خواندن در هفت سالگی برای کودک نابالغ استحباب دارد، توجه والدین به این فریضه و آماده سازی و عادت دهی کودک در این باره، واجب است.

همان طور که در روایت آشکارا بیان شد، فلسفه این اقدامات تربیتی، عادتدهی است (حتی یعودوا)؛ بنابراین، امر کردن موضوعیتی ندارد و دیگر شیوه های تربیتی را نیز شامل می شود و به اصطلاح میتوان به دیگر روشهای کلامی، نیز الغای ویژگی کرد. (اعرافی، علیرضا؛ موسوی، سید نقی، ۱۳۹۲)

۷- آموزش نماز پیش از هشت سالگی: از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام منقول است، که ایشان با شنیدن خبر ترک نماز پسر بچه هشت ساله ای به بهانه بیماری، اعتراض کردند: «عن الحسن بن قارن: سألت أبا الحسن الرضا عليه السلام - أو سئِلَ و أنا أسمعُ - عن الرجل يَحْتَنِي وَلَدَهُ وَهُوَ لَا يُصَلِّي الْيَوْمَ وَالْيَوْمَيْنِ، فَقَالَ: وَكَمْ أَتَى عَلَى الْغُلَامِ؟ فَقَالَ ثَمَانِي سِنِينَ. فَقَالَ: سُبْحَانَ اللَّهِ يَتْرَكُ الصَّلَاةَ؟ قَالَ: قُلْتُ: يُصِيبُهُ الْوَجَعُ.

قال: يُصَلِّي عَلَى نَحْوِ مَا يَقْدِرُ» (صلوق، ۱۴۱۳، ج ۱ ص ۲۸۰ ح ۶۶۲ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۳ ح ۴۴۰۰).

همچنین در روایتی که به «حدیث الأربعمائه» شهرت یافته و حاوی حدود چهارصد وصیت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و اله) به امام علی (علیه السلام) است و سند معتبری ندارد، سن تربیت عبادی و آموزش نماز، پیش از هشت سالگی بیان شده است: امام علی (علیه السلام) از پیامبر (صلی الله علیه و آله) نقل کرده است که فرمودند: به کودکان نماز را بیاموزید و در هشت سالگی به خاطر نماز آنها را مؤاخذه کنید. «علموا صبیانکم الصلاة و خذوهم بها إذا بلغوا ثمانی سنین.» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۴: ۲۰) همانطور که بیان شد، در این روایت سن مؤاخذه کودکان بر اقامه نماز، هشت سالگی بیان شده است که از باب تقدم و جوب بر مؤاخذه، می توان سن وجوب اقامه نماز را بر کودکان طبق این حدیث پیش از هشت سالگی دانست.

۸- آموزش نماز پیش از ده سالگی: در حدیث نبوی، رسول اکرم حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) میفرمایند: کودکان را با زبانان به نماز و طهارت، ادب [تربیت] کنید و زمانی که به ده سالگی رسیدند به خاطر نماز و طهارت بزنیدشان؛ ولی از سه ضربه تجاوز نکنید. «أدب صغار أهل بیتک بلسانک علی الصلاة و الطهور فإذا بلغوا عشر سنین فاضرب و لا تجاوز ثلاثاً» (ورام، ۱۴۱۰، ص ۱۵۵) اینکه در روایت اشاره به سن ده سالگی برای مؤاخذه و بازخواست کودکان در نظر گرفته شده است، بیانگر آن است که لابد و ناچاراً سن «امر» به نماز باید در پیش از ده سالگی صورت بپذیرد که در ده سالگی جواز مؤاخذه وجود داشته باشد چرا که تعذیب و مؤاخذه، متفرع بر «تعلیم» و «امر» می باشد. همچنین در برخی روایات دیگر، امر به اقامه نماز راده سالگی بیان کرده اند " مروا صبیانکم بالصلاة إذا كانوا أبناء عشر سنین « (ابن اشعث، بی تا: ۵۲).

۹- آموزش نماز پیش از بلوغ و زمان شناخت نماز: در روایاتی دیگر، زمان آغاز آموزش نماز و روزه، وقتی دانسته شده است که کودک به بلوغ جسمی نزدیک شود و نماز و روزه را بشناسد.

صحیح علی بن جعفر: از امام کاظم (علیه السلام): پرسیده شد که در چه سنی روزه و نماز بر کودک واجب می شود، فرمودند: وقتی به سن بلوغ و احتلام نزدیک شود و نماز و روزه را بشناسد... «قال إذا راهق الحلم و عرف الصلاة و الصوم» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۰: ۲۳۵).

■ الگوریتم آموزش نماز به کودکان نابالغ در خانواده، از منظر آیات و روایات

ملاحظه شد که در میان روایتهای یاد شده، برخی سند معتبر داشت. در میان این روایات معتبر، شماری، آغاز آموزش نماز را از شش سالگی، و شماری دیگر، هفت سالگی و نیز هشت سالگی دانسته است. در برخی روایات معتبر (صحیح علی بن جعفر)، آغاز این اقدامات تربیتی از زمانی نزدیک به بلوغ متربی، تعیین شد.

جدول ۳- آموزش اقامه نماز

مرحله	محدوده سنی	محتوای آموزشی
۱	آغاز سه سالگی	هفت بار به کودک گفته شود: بگو لا اله الا الله (و سپس تا مرحله بعد رها می شود).
۲	پایان سه سال و هفت ماه و بیست روز	هفت بار به کودک گفته شود: بگو محمد رسول الله (و سپس تا مرحله بعد رها می شود).
۳	پایان چهار سالگی	هفت بار به کودک گفته شود: بگو صلی الله علی محمد و آل محمد (و سپس تا مرحله بعد رها می شود).
۴	پایان پنج سالگی	اگر چپ و راستش را تشخیص می دهد، رویش را به قبله بگردان و بگو: سجده کند. (و سپس تا مرحله بعد رها می شود).
۵	پایان شش سالگی	کودک نماز بخواند و رکوع و سجود را به وی بیاموزد. (و سپس تا مرحله بعد رها می شود).
۶	پایان هفت سالگی	آموزش شستشوی دست و صورت و نماز بخواند. (و سپس تا مرحله بعد رها می شود).
۷	پایان نه سالگی	آموزش وضوی کامل و نماز کامل و نظارت بر حسن انجام آن و تنبیه بر ترک آن

کنترل و نظارت بر اقامه نماز کودکان از سوی خانواده

الف- مواخذه لسانی و زبانی:

هر قانونی که وضع می شود، برای احیای عینی در متن زندگی محتاج ضمانت اجرایی است؛ نماز هم از این امر مستثنی نیست. فلذا «أمر به نماز»، «مواخذه کردن» نماز گزار سهل انگار را در پی

دارد؛ و این آخرین مرحله آموزش نماز به کودکان، قبل از بلوغ است. کودک از هفت سالگی با نماز خواندن آشنا می‌شود، و تا سن بلوغ وقت دارد تا آن را به طور کامل یاد بگیرد

ناگفته پیداست که این نحو از مواخذه و مراقبه، تا آستانه بلوغ و پس از آن باید ادامه یابد و ترک آن جایز نیست. امام علی علیه السلام: «و خُذوهُمْ بِهَا إِذَا بَلَغُوا الْحُلُمَ». (آمدی، ۱۳۸۳، ح ۶۳۰۵) همچنین در روایت است، اگر کودک پس از آشنایی با نماز (۶-۷ سالگی)، از انجام آن سر باز زد، به آرامی او را مؤاخذه کن. امام صادق علیه السلام در پاسخ به کسی که از زمان مواخذه کودک برای نماز پرسیده بود، فرمود: باید کودک را از بین شش و هفت سالگی برای نماز مورد بازخواست و مؤاخذه قرار داد. «فَمَا يَنْ سَعِ سِنِينَ وَ سِتِّ سِنِينَ». (شیخ مفید، ۱۳۶۴، ج ۲ ص ۳۸۱ ح ۱۵۹۰؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴ ص ۱۲۵ ح ۲ و فیه ذیل: «فی کم یؤخذ بالصیام؟...»).

روشن است که این روایات به دلالت التزامی بر لزوم آموزش نماز در سنین پیش از آن دلالت دارد و نشان می‌دهند که برای آشناسازی کودک با نماز، باید پیش از شش، هفت سالگی اقدام کرد.

نکته شایان توجه اینکه، عبارت این دو صحیح به شکل اخبار در مقام انشا صادر شده و دلالتش بر وجوب بلیغ تر و گویاتر است و می‌توان حکمی الزامی برداشت کرد. ممکن است اشکالی مطرح شود مبنی بر اینکه باید این دو روایات صحیح السند را بر استحباب حمل کرد؛ زیرا کودک نابالغ، تکلیف شرعی بر عهده ندارد. در پاسخ باید گفت که این تکلیف، متوجه مریان است و برداشت تکلیف وجوبی منعی ندارد و در واقع تربیت عبادی بر والدین واجب است. البته باید توجه کرد که وجوب مؤاخذه به شکل فی الجمله است نه اینکه نسبت به همه نمازها و همه زمان‌ها اطلاق داشته باشد؛ هم چنین باید توجه کرد که مؤاخذه دارای مراتبی است که از سطوح اولیه و چهره درهم کردن تا سطوح دیگر مانند تنبیه رانیز شامل می‌شود و معنای قدر متیقن از این روایات، همان مراتب اولیه بازخواست است.

ب- تنبیه بدنی نوجوان نابالغ تارک الصلاة:

مواخذه و بازخواست از کودک، در تمام مراحل قبلی آموزش به صورت خفیف وجود داشت، ولی در این مرحله، این مواخذه با شدت عمل بیشتری دنبال می‌شود، تا جایی که اگر کودک نه

ساله ای عمدتاً نماز نخواند، تنبیه بدنی می شود. امام باقر و امام صادق علیهما السلام می فرمایند: «... حَتَّى يَمَّ لَهُ تِسْعَ سِنِينَ، فَإِذَا تَمَّتْ لَهُ، أُمِرَ بِالصَّلَاةِ، وَضُرِبَ عَلَيْهَا. فَإِذَا تَعَلَّمَ الْوُضُوءَ وَالصَّلَاةَ غَفَرَ اللَّهُ عَنْهُ وَجَلَّ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ» (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۱ ص ۲۸۱ ح ۸۶۳، صدوق، ۱۳۹۶، ص ۴۷۵ ح ۶۴۰) و «عن الإمام الباقر أو الإمام الصادق عليهما السلام» كلاهما عن عبد الله بن فضالة. .

تذکر این نکته ضروری است که، همان طور که در مساله «امر به نماز»، لسان روایات، سنین مختلفی را ذکر کرده بودند در مساله «مواخذه» و «تنبیه بدنی» کودک در استتکاف از نماز خواندن، نیز سنین مختلفی در روایات ذکر شده؛ برخی امر به نماز را در شش سالگی و تنبیه را در هفت سالگی تجویز کرده اند «قال رسول الله ص مروا صبيانكم بالصلاة إذا كانوا أبناء ست سنين واضربوهم إذا كانوا أبناء سبع سنين و فرقوا بينهم في المضاجع إذا كانوا أبناء عشر سنين» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۳: ۱۸). و مطابق روایتی دیگر در هفت سالگی، کودک را باید به نماز امر، و در نه سالگی به دلیل ترک نماز، تنبیه کرد «ن النبي ص قال مروا صبيانكم بالصلاة إذا بلغوا سبعا واضربوهم عليها إذا بلغوا تسعا و فرقوا بينهم في المضاجع إذا بلغوا عشرة» (همان: ۱۹). و در حدیثی دیگر، جواز تنبیه در ده سالگی صادر شد «عنه (النبي) ع أدب صغار أهل بيتك بلسانك على الصلاة والطهور فإذا بلغوا عشر سنين فاضرب ولا تجاوز ثلاثا» (ورام، ۱۴۱۰: ۱۵۵). از این روایات، چنین استفاده می شود که پیش از هفت سالگی، تنبیه بدنی به هیچ عنوان جایز نیست، لکن طبق برخی روایات، در ده سالگی علاوه بر نظارت بر اقامه نماز توسط فرزندان، مواخذه و در برخی موارد با حفظ شرایط، تنبیه بدنی جایز است (برخی از رجالین، برخی از این روایات را از لحاظ سندی، ضعیف دانسته اند). (علیرضا اعرافی، نماز)).

جدول ۴- کنترل و نظارت بر اقامه نماز کودکان

مرحله	محدوده سنی	وظیفه والدین
۱	۵-۷ سال (از ۵ یا ۶ تا ۶ یا ۷)	امر به نماز، آشناسازی با نماز، بدون الزام
۲	۷ تا ۱۰ سال (۶ یا ۷ تا ۹ یا ۱۰)	آموزش جدی نماز، مواخذه کلامی
۳	۱۰ تا بلوغ (از ۹ تا ۱۰ یا سن بلوغ)	آموزش بسیار جدی، تنبیه بدنی برای تارک الصلاة، عادت دهی

نکته: حکم فقهی تنبیه بدنی کودک

البته شایسته است که به حکم فقهی تنبیه بدنی بر نماز در این مجال اشاره ای شود. تنبیه بدنی، نباید به حد و جوب دیه برسد (گلپایگانی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۲۶۶) و جای ضربه سرخ، کبود یا سیاه شود؛ اما در مورد تعداد ضربه، برخی از فقیهان چنین فتواداده اند که «فقط میتوان او را پنج تا شش ضربه آرام زد» (گلپایگانی، ۱۴۰۹، ج ۳: ۲۶۷) و برخی دیگر، فرموده اند: «ظاهر این است که تأدیب کودک به نظر شخص تأدیب کننده و ولی طفل بستگی دارد، گاهی مصلحت اقتضای بیش از ده ضربه و گاهی اقتضای کمتر از آن را دارد، نباید از آنچه مصلحت اقتضا می کند و نیز از مقدار تعزیر شخص بالغ، تجاوز کرد» (حضرت امام خمینی، بیتا: ۴۷۷).

جمع بندی

در جمع بندی روایات باید گفت که بر اساس صحیح محمد بن مسلم و صحیح زراره، از شش سالگی باید به آموزش نماز اقدام کرد (بنابر یک احتمال) و مطابق صحیح حلبی از هفت سالگی باید فرزندان را به نماز امر کرد. روشن است که پیش از آن نیز باید آموزش نماز را آغاز کرد. بر مبنای صحیح معاویه بن وهب و صحیح احمد بن زنی از سالهای شش و هفت سالگی می توان به دلیل ترک نماز مؤاخذه کرد (و براساس حدیث اربعمائه از هشت سالگی) و واضح است که پیش از مؤاخذه، باید کودک را با نماز و کیفیت آن آشنا کرد. هر چند از تنبیه بدنی در روایات صحیح السند، ذکر شده به میان نیامده در روایاتی ضعیف، سالهای هفت، نه و ده برای تنبیه بدنی ذکر شده که از این روایات استفاده میشود که پیش از هفت سالگی تنبیه بدنی جایز نیست و در ده سالگی هم امر، هم مؤاخذه و هم تنبیه جایز است.

نکته شایان توجه اینکه، مسلم است که بر روی سنین ذکر شده در این روایات، نباید تأکید فراوان کرد؛ چراکه در مجموع این روایات، تداخل سنی مشاهده میشود و قطعاً تفاوت های فردی، تفاوت های فرهنگی و جغرافیایی در این سالها مؤثر است و در ضمن، تکلیف دختران و پسران نیز به دلیل تفاوت سن بلوغ شرعی، متفاوت خواهد بود.

با تلفیق دسته بندی اول و دسته بندی دوم و نیز جمع تداخل ها و تعارض هایی که در محدوده سنی وجود دارد، مدلول روایات را می توان چنین نمایش داد.

یافته‌ها

بررسی متون روایی نشان داد که آموزش نماز به کودکان پیش از بلوغ، در چارچوب الگویی تدریجی و مرحله‌مند مورد تأکید معصومان علیهم السلام قرار دارد. تحلیل محتوای کیفی روایات به شناسایی سه محور اصلی و چند زیرمقوله منجر شد که در ادامه بیان می‌شود:

۱- ایجاد محبت و رغبت‌افزایی

روایات متعددی بر ضرورت ایجاد علاقه قلبی و انس با نماز در کودکان تأکید کرده‌اند. پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «حَبِّبُوا إِلَيْهِمُ الصَّلَاةَ»؛ یعنی نماز را برای کودکان دوست‌داشتنی کنید (ابن حنبل، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۸۰). این مرحله بر نقش محبت، تشویق و استفاده از روش‌های غیرمستقیم برای جذب کودک به نماز دلالت دارد. یافته‌ها نشان داد که الگوریتم تربیتی باید از ایجاد انگیزه و رغبت‌افزایی آغاز گردد تا کودک احساس مثبت نسبت به نماز پیدا کند.

۲- تمرین عملی و عادت‌سازی

در مرحله دوم، روایات بر آموزش عملی و تمرینی نماز تأکید کرده‌اند. امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «مُرُوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ وَهُمْ أَبْنَاءُ سَبْعِ سِنِينَ...» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۰۹). مطابق این روایت، آموزش رسمی نماز از هفت‌سالگی آغاز می‌شود و کودک با تکرار و تمرین عملی، به عادت‌سازی در این عبادت‌سوق داده می‌شود. یافته‌ها نشان داد که الگوریتم آموزشی در این مرحله باید بر تمرین مستمر، آموزش عملی و الگوگیری کودک از والدین و مربیان متمرکز باشد.

۳- الزام تدریجی و نظارت همراه با تشویق

مرحله سوم الگوریتم، نظارت و الزام تدریجی است. در حدیثی دیگر آمده است: «و اضربوهم علیها و هم أبناء عشر» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۱۶). این روایت بیانگر تشدید نظارت و الزام کودک به نماز در سن ده‌سالگی است. هرچند فقها تأکید کرده‌اند که مراد از «ضرب» در این روایت، بیشتر به معنای تأدیب خفیف و جدیت در الزام است نه خشونت بدنی (جوادی آملی، ۱۳۸۸). بنابراین یافته‌ها نشان داد که مرحله سوم الگوریتم، مرحله الزام و مراقبت است که باید همراه با تشویق و توجه به ظرفیت‌های عاطفی کودک اجرا شود.

این الگوریتم نشان می‌دهد که آموزش نماز در نگاه روایی فرآیندی تدریجی، مرحله‌مند و هماهنگ با رشد کودک است که از انگیزش درونی آغاز شده و با الزام بیرونی تکمیل می‌گردد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نتایج

پژوهش حاضر نشان داد که آموزش نماز به کودکان پیش از سن بلوغ در متون روایی، بر اساس الگویی تدریجی و مرحله‌مند طراحی شده است. این الگوریتم از سه مرحله اصلی تشکیل می‌شود: ایجاد محبت و رغبت‌افزایی در سال‌های آغازین کودکی، آموزش، تمرین عملی و عادت‌سازی، و الزام تدریجی همراه با نظارت و تشویق تا زمان بلوغ. چنین الگویی بیانگر آن است که تربیت دینی نه یک دستور مقطعی، بلکه فرآیندی پویا، متناسب با رشد شناختی و عاطفی کودک و مستند به سنت معصومان علیهم‌السلام است.

پژوهش حاضر با استخراج الگوریتم آموزشی از روایات، خلأ موجود در ادبیات پژوهش‌های تربیتی را تکمیل نموده و چارچوبی علمی برای والدین، مربیان و سیاست‌گذاران آموزشی فراهم آورده است. الگوریتم پیشنهادی می‌تواند به عنوان راهنمای عملی در خانواده و مدرسه به کار گرفته شود تا زمینه‌ساز نهادینه‌سازی رفتار عبادی نماز و شکل‌دهی به هویت دینی نسل آینده گردد.

پیشنهادها

- ۱- برای والدین و مربیان: استفاده از روش‌های تشویقی متنوع، زبان محبت و مشارکت عملی در آموزش نماز کودکان، تا رغبت و انس آن‌ها به تدریج افزایش یابد.
- ۲- برای برنامه‌ریزان آموزشی: گنجاندن مراحل سه‌گانه الگوریتم در محتوای درسی و فوق‌برنامه مدارس ابتدایی به‌ویژه در دروس دینی.
- ۳- برای پژوهشگران: بررسی تطبیقی الگوریتم آموزش نماز با دیگر عبادات (مانند روزه و قرآن‌خوانی) و نیز مطالعه تطبیقی با الگوهای روان‌شناسی رشد برای ارائه مدل تلفیقی.
- ۴- برای حوزه‌های علمیه و مراکز پژوهشی: تولید محتوا و متون آموزشی ساده و کاربردی مبتنی بر روایات، جهت استفاده خانواده‌ها و مربیان در تربیت عبادی کودکان.

پی‌نوشت:

- ۱- الإمام الصادق عليه السلام: إِنَّا نَأْمُرُ صِبْيَانَنَا بِالصَّلَاةِ وَالصَّيَّامِ مَا أَطَاقُوا، إِذَا كَانُوا أَبْنَاءَ سَبْعِ سِنِينَ. دعائم الإسلام: ج ۱ ص ۱۹۴، بحار الأنوار: ج ۸۸ ص ۱۳۴ ح ۵.
- ۲- «فرزندی از امام صادق (علیه‌السلام) از دنیا رفت. پس از مراسم تدفین، زراره از امام (علیه‌السلام) پرسید در چه سنی نماز بر کودک واجب میشود، امام (علیه‌السلام) فرمودند: وقتی که نماز را بفهمد در حالی که شش ساله است»
- شایان ذکر است که به قرینه ابتدای صحیح زراره که در مورد مراسم خاک سپاری کودکی از فرزندان امام (علیه‌السلام) است و عباراتی چون «صلی علیه»، «انه لم یکن یصلی علیه علی مثل هذا»، «ولا یصلی علیه ولكن الناس...» ممکن است گفته شود که عبارات «قال قلت فمتی تجب الصلاه علیه» به معنای نماز میت است و اینکه «کودک مرده، در چه سنی باشد، نماز میت بر وی واجب است؟». در این صورت (که به قرائن حکم و موضوع این احتمال اظهر است) روایت فوق دلالتی بر بحث نخواهد کرد.
- الکافی: ج ۳ ص ۲۰۶ ح ۲ عن الحلبي و زرارۀ، تهذیب الأحکام: ج ۲ ص ۳۸۱ ح ۱۵۹۱ عن إسحاق بن عمار نحوه.
- ۳- الإِثْعَارُ: سَقُوطُ سِنِ الصَّبِيِّ وَنَبَاتِهَا النِّهَايَةُ: ج ۱ ص ۲۱۳ «ثغره».

Referenc

* قرآن

* نهج البلاغه

- Abi Dawood, Sulayman bin Ash'ath bin Ishaq Sijistani, (1420), Sunan Abi Dawood, 1 vol., 1st edition, Cairo: Dar al-Hadith. [In Persian]
- A'rafi, Ali Reza (1391). Educational jurisprudence, learning science and religion. Researched and written by Sayyid Naqi Mousavi. Qom: Illumination and Enlightenment. [In Persian]
- Golpaygani, Seyyed Mohammad Reza (1409). Majma' al-Mas'il. Researcher and editor: Ali Karimi Jahromi and others. Qom: Dar al-Quran al-Karim. [In Persian]
- Harr Ameli, Muhammad bin Hassan (1409). Wasa'il al-Shi'a. Qom: Aal al-Bayt Institute (peace be upon them). Harrani, Hassan bin Shu'bah (1404). Tuh al-Uqol. Qom: Qom Seminary Teachers' Association. [In Persian]
- Ibn Ash'ath, Muhammad bin Muhammad (Bita). Al-Ja'fariyat [Al-Ash'athiyat]. Tehran: Maktaba't-e-Ninwi al-Hadith. [In Persian]
- Ibn Athir Jazari, Mubarak bin Muhammad bin Abdul Wahid Shaybani, (1367), Al-Nahayyah fi Gharib al-Hadith wa al-Athr, 5 vols., 4th edition, Qom: Ismaili. [In Persian]
- Ibn Hanbal, Ahmad. (1414 AH). Musnad Ahmad. Beirut: Dar Sadr. [In Persian]
- Ibn Hayyun, Nu'man bin Muhammad (1385). Da'im al-Islam wa dhikr al-halal wa al-haram wa al-qadayya wa al-ahkam. Vol. 1, Ch. 2. Qom. [In Persian]
- Imam Khomeini, Sayyid Ruhollah (Beita). Tahrir al-Wasilah. Vol. 2. Qom: Dar al-Ilm Institute
- Javadi Amoli, Abdullah. (1388). Religious Education of Children. Qom: Israa. [In Persian]
- Kulaini, Muhammad ibn Yaqub (1365 AH). Al-Kafi. Vol. 3. Tehran: Dar al-Kutab al-Islamiyyah. [In Persian]
- Kulaini, Muhammad ibn Yaqub. (1407 AH). Al-Kafi. Tehran: Dar al-Kutab al-Islamiyyah. [In Persian]
- Majlisi, Mohammad Baqir (1404 AH). Bihar al-Anwar. Beirut: Al-Wafah Foundation. [In Persian]
- Maliki, Hassan. (1392). Fundamentals of Islamic Education. Tehran: Samt. [In Persian]
- Mufid, Mohammad bin Hassan bin Ali bin Hassan Tusi, (1364), Tahdhib al-Ahkam fi Sharh al-Muqna'ah, translated by: Hassan Khorsan, compiled by: Ali Akhondi, edited by: Mohammad Akhondi, 10 volumes, fourth edition, Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiyyah. [In Persian]
- Mutahhari, Morteza. (1370). Education in Islam. Tehran: Sadra. [In Persian]
- Muttaqi, al-Hindi (1424). Kanz al-Umal, researched by: Mahmoud Omar al-Damiati. Vol. 16. Beirut: Dar al-Kutb al-Alimeh. [In Persian]
- Nuri, Hussein (1408). Mustadrak al-Wasa'il. Qom: Aal al-Bayt (peace be upon them) Institute. [In Persian]
- Saduq, Muhammad bin Ali bin Babuyyah (1403). Al-Khasal, Vol. 2. Qom. Seminary Teachers' Association. [In Persian]
- Saduq, Muhammad bin Ali bin Babuyyah (1413). I am not present in the presence of the jurist. Vol. 2. Qom. Society of Teachers. [In Persian]
- Saduq, Muhammad ibn Ali ibn Babuyyah (1396), Al-Amali, Translator: Muhammad Ali Soltani. Fifth edition, Tehran. Armaghan Tubi. [In Persian]
- Sheffield, Harry (1375). General Philosophy of Education and Training. Translated by Gholam Ali Sarmad. Tehran: Qatra. [In Persian]

- Tabarani, Abu al-Qasim Sulayman ibn Ahmad (1415). Al-Mu'jam al-Awsat. Researched by: Tariq ibn Awadullah and Abdul-Mohsen ibn. [In Persian]
- Tamimi Amidi, Abdul Wahab bin Muhammad, (1383) Gharr al-Hakam wa Durr al-Kalam, translated by Hamid Farrukhian, second edition, Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Tusi, Muhammad ibn Hassan (1407). Al-Khalaf. Vol. 1. Qom: Islamic Publications affiliated with the Society of Teachers of the Qom Seminary. [In Persian]
- Waram, Masoud ibn Isa (1410). Tanbih al-Khawahir wa Nuzha al-Nawazer (known as the Waram collection). Vol. 2. Qom: Maktaba al-Faqih. [In Persian]

Journals

- Erikson, E. (1968). Identity: Youth and crisis. New York: Norton.
- Hosseini, Mohammad. (2016). A study of religious education of children in Islamic narrations. Journal of Islamic Education and Training, 7(2), 45-68. [In Persian]
- Mayring, P. (2014). Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution. Klagensfurt: Beltz.
- Mialaret, G. (2001). The foundations of education. London: Routledge.
- Mousavi, Ali. (2019). Algorithms of religious education in the life of the infallibles. Quarterly Journal of Islamic Studies for Children and Adolescents, 3(1), 21-44. [In Persian]
- Piaget, J. (1972). The psychology of the child. New York: Basic Books
- Yusuf, A. (2017). Teaching religious rituals to Muslim children in Malaysian Islamic schools. Journal of Islamic Education Studies, 9(2), 55-73.

